
MEDIERNA

valrörelsen och samhällsförståelsen

– några reflexioner

Hans Bergström

Näringslivets
MediaInstitut

Medierna, valrörelsen och samhällsförståelsen - några reflexioner*

VARFÖR är vi alla så upptagna av massmediernas insats och spegling under ett viktigt skede, som en valrörelse? Kanske har det alltid varit så, men det finns goda skäl att tro att mediernas roll har växt och att det därför är berättigat att fokusera deras insats.

Ett huvudskäl är att medborgarna har blivit mer och mer beroende av indirekt kunskap:

- Förr verkade fler i yrken som i sig gav tydliga samband. Bönder kände förbindelsen mellan sådd och skörd, mellan ansträngning och belöning, och visste också att människan inte råder över de naturens omständigheter som skapar en stor del av livsbetingelserna. Verklighetssynen var realistisk. Motsvarande gällde arbetare på byggen och såverk, som till exempel visste att de kunde tvingas flytta eller resa långt bort för att få jobb och inte väntade sig att någon myndighet skulle kunna ändra på det. Under valmånaden september 1994 beräknas nu omkring 70 procent av väljarkåren ha huvuddelen av sin inkomst från stat och kommun. Pengar kommer från Riksförsäkringsverkets dator i Sundsvall eller sätts in på lönekonto så att man kan hämta ut dem genom att trycka på knappar i någon vägg. Vi har på kort tid gått från bondesamhället till bankomatsamhället. Föreställningar har levt kvar från det gamla, men suddas successivt ut.

* (bearbetad inledning i samband med presentationen av antologien "Att granska makthavare - media i fokus", Näringslivets Mediainstitut, september 1994)

- Verkligheten har blivit mer komplex. Dagens yrkesliv präglas av stark specialisering. Bruket var överblickbart, även utan mediala bilder; den nya globala ekonomin och dess samband kräver en helt annan grad av förmedlad information för att kunna tolkas.

- Andra former av kommunikation än den medierade har försvagats. Personkommunikationen om politik levde tidigare i lokal verklighet; många kände förtroendevalda eller deltog i vitala folkrörelser. Antalet kommunalt förtroendevalda har minskat från 240 000 på 50-talet till 40 000 idag, och folkrörelserna förtvinar. Även samtalen om politik på arbetsplatser har i stor utsträckning tystnat. Vasaparksduellerna mellan Tage Erlander och Bertil Ohlin samlade på 50-talet omkring 40 000 åhörare, och även andra möten nådde många, ofta med långa utläggningar från ledande talare. Denna kultur är nu borta.

- Människor accepterar i allt mindre grad att ledare får leda utifrån ett överlämnat förtroende. Förr var de flesta beredda att låta en myndig Sträng eller en kunnig Ohlin göra ställföreträdande bedömningar åt dem i svåra frågor. Yrkesstrukturens starka koppling till partisystemet resulterade också i en betydande stabilitet. På 50-talet bytte bara sju procent av väljarkåren parti från ett val till ett annat; i 90-talets val byter omkring 30 procent parti mellan riksdagsvalen. Färre medborgare har i dag en självklar förankring i något visst politiskt parti. Misstron mot alla typer av auktoriteter har växt, och samtidigt anspråket att själv få veta och pröva. När många är osäkra men krävande ökar betydelsen av kanalerna för information och kunskapsbildning.

Jämsides med den här utvecklingen, som har gett medierna en viktigare potentiell roll, har ambitionen växt från dem som fyller medierna med innehåll att agera självständigt. Journalistkåren har alltmer blivit en egen profession med starkt självmedvetande. Ett historiskt språng togs i spåren av auktoritetsupproret på 60-talet och när Watergateavslöjandet uppstod som heroiskt föredöme. Den ökade öppenheten hos myndigheter och andra maktens boningar har minskat kontrollen från statsråd, generaldirektörer och organisationsledare över källorna. Medieutvecklingen har vidare medfört en volymexplosion och att nya medier med starkt känslomässigt genomslag tillkommit. Folk i landsorten som förr gick på möten i olika folkrörelser använder i dag mera sina kvällar till att titta på TV.

De moderna massmedierna är inte bara ett av många inslag i vårt samhälle. De ockuperar vardagslivets tidsbudgetar. De bidrar till handlingslogiker på ett sätt som gör dem fundamentalt kulturomskapande. De bildar den dominerande nya arenan för politiskt liv, i vid mening. De utgör den stora förmedlaren, tolkaren och förståelseskaparen. Flera studier visar till exempel på ett mycket nära samband mellan televisionens sätt att beskriva ledare, positivt eller negativt, och allmänhetens grad av förtroende för samma ledare. Även folkrörelser tenderar förvandlas till ekon. Den partiledning som åker ut på möten för att "lyssna till rörelsen" möter frågorna och vinklingarna från gårdagskvällens Rapport. Tendensen förstärks av att den växande misstron mot samhällsinstitutioner i Sverige inte har drabbat radion och televisionen. Dessa får samma höga förtroendetal som sjukvården, i de årliga mätningarna från Göteborgs universitet. Bara åtta procent av ett

urval svenskar uppger sig ha "litet förtroende" för radio och television. Programledare i TV är tillsammans med läkare och sjuksköterskor de nästan enda kvarstående auktoriteterna.

De gamla folkrörelsevanorna har kolliderat med den moderna massmediekulturen. Bland ledare och folkrörelsemänniskor har kritiken länge varit påtaglig, om än som regel svagt offentligt artikulerad, inför främst televisionens utveckling och effekter. Näringslivets Mediainstitut har gjort en viktig insats genom att ta tag i kritiken och transformera den till meningsfulla frågor på en högre kvalitativ nivå. Systematiska studier får ett helt annat värde även för medierna själva än privata känsloutbrott. Insatsen har varit viktig också genom att de riktigt väsentliga studierna av massmediernas kulturomskapande roll för politik och kunskapsbildning i stor utsträckning har saknats i medieforskningen på de svenska universiteten.

*

En besvärande fråga för var och en som granskar medierna med en systematisk ansats gäller utrymmet för vilja, för personligt ansvar från journalister och redaktionsledningar. Vi talar ju om mycket starka handlingslogiker:

1. Journalismen, med dess grundmurade föreställning att "folket" står mot "makten", med dess demokratiska ambition att varje samhällsproblem ska kunna förklaras folkligt i form av en hushållsbudget och med dess inriktning på "nyheter" = avgränsade händelseförlopp som avviker från det normala och reguljära.

2. Kommersialismen, för vilken det är viktigt med ett programinnehåll som skapar tittare till reklamen.

3. Medialismen, som tenderar att till sin spets driva det som är varje mediums komparativa fördel. TV kan inte bilda abstraktioner men är bra på att framkalla mänskliga känslor och iscensätta kampfyllda dramer. Alltså tenderar TV-journalistiken efterhand att förvandla redaktören till regissör av ett antal färdiga grundpjäser (David mot Goliat, den snälle mot den elake osv.), vilkas berättelsestruktur bara behöver förse med dagligen nya rollinnehavare.

Därtill kommer också följderna av volymexpansionen som sådan. När budskapen blir fler samtidigt som vår fysiologiska förmåga att ta emot budskap är oförändrad uppkommer ett växande uppmärksamhetsunderskott. Därmed ökar kampen mellan avsändarna om att nå fram. Det skärper konkurrensen om de dramaturgiska knepen, att bli den avsändare som lyckas tränga igenom det allmänna larmet. När samtidigt alla viktiga aktörer i samhället upptäckt betydelsen av den mediala arenan, utvecklar de motstrategier, som i själva verket stärker genomslaget för mediemaktens logik. De mediala kriterierna för intag tenderar att bli alla andra aktörers kriterier för utbud. Hela samhället medievrids.

Beskriven så här framstår utvecklingen närmast som orubblig i tyngden av sin logik. Vad kan några enskildas viljeriktning betyda mot dessa väldiga fundamentala krafter?

Valrörelserna 1991 och 1994 ger viss anledning till optimism. Journalistiken kan förbättras som följd av

hederlig självanalys och höjd bildningsambition på redaktionerna. Journalister vill inte gång efter gång bli lurade, i den meningen att de efter varje val tvingas konstatera att den betydelsefulla verkligheten rörde helt andra frågor än vad de själva lyfte fram under valrörelsen. De vill inte heller professionellt komma att betraktas som dumbommar, svagt inlästa och ännu sämre insiktsfulla. De vill bli bättre, vill visa ambition.

Studien "Televisionens val" efter 1988 års valrörelse belade att valrörelse-TV missade praktiskt taget allt som var viktiga verkligheter för den följande mandatperioden: samhällsekonomin, sammanbrott, EU-frågan, den stora skattereformen, förändringarna i socialförsäkringarna, med mera. Den närsynta och föga relevanta plånboksinriktningen var stark; t ex inleddes den ekonomiska debatten så här av programledaren: "God afton. I kväll här i Kanal 1 handlar det om partierna och ekonomin. Förhoppningsvis ska vi väljare få veta mer om hur mycket det egentligen kommer att bli över i våra plånböcker under de närmaste tre åren." Plånboken var det viktiga, inte landets ekonomi. Och plånbokens innehåll bestämdes av politiken, ej produktionen. Så var det underliggande synsättet. Närsyntheten i valprogrammen var påtaglig också genom den närmast totala avsaknaden av ideologiska frågor samt genom det kortsiktiga, statiska fördelningsperspektivets dominans.

1991 och ännu mer 1994 skedde en betydande kvalitetsskärpning. Utfrågarna har getts tid att omsorgsfullt kartlägga och sätta sig in i de viktiga sakfrågorna för den kommande mandatperioden. Frågorna har varit sakliga utan att på det hela taget bli

petimätriska. Journalisterna har inte nöjt sig med att spegla och granska partiernas valutbud utan har själva sökt ta reda på vilka verkligheter och frågor som väntar på att hanteras efter valet. Det gäller även sådant som flera av partierna helst velat tala tyst om: indexförändringen i det nya ATP-systemet, EU-avgifternas betalning, kärnkraftsfrågan, besparingskrav och statsskuld. Tidningarnas djupare analyser, liksom viktiga debattböcker, har nyttjats som källor till insikt och problemförmedling även i radio och television.

"1994 års valrörelse är den valrörelse Sverige borde haft redan 1988; det hade medborgarna och landet tjänat på." Det konstaterar medieprofessorn Kent Asp i en analys i tidningen Journalisten.

Medierna bidrog månaderna före 1994 års val till att partierna måste ge en del besked och klargöra en del sakförhållanden, som partiledningar och partisekreterare helst hade väntat med till efter valet.

Det är också värt att notera att TV 4 genomförde en genomtänkt serie program som kompletterade valprogrammen i de traditionella kanalerna. Bildt och Carlsson, statsministern och oppositionsledaren, granskades redan på försommaren. Under rubriken "Tala till punkt" fick partierna sända egna presentationer. Uppföljande reportage gjordes från de olika partiernas insatser ute i landet, som motvikt till den vanliga Stockholmsdominansen. Partiledarutfrågningen blev rörig, men vågade ändå det nya greppet att låta andra än journalister ställa frågor. En särskild utfrågning ordnades kring partiernas grundläggande program och ideologier. Miljöpartiet och vänsterpartiet pressades där av Gustav Olivecrona

på frågor som de annars i stort sett slapp under valrörelsen. Miljöpartiet fick frågor om sin benägenhet för centralistiska ingrepp trots tal om decentralisering, om praktiska möjligheter att begränsa marknaden så som partiet pläderat för, om sin syn på ägande, tillväxt och prisbildning. Vänsterpartiet fick frågor om karaktären på ett samhälle utan kapitalism, om hur man tänkte sig övergången till ett annat ekonomiskt system, om synen på kommunism.

De traditionella kanalerna och radion har dock skäl att tänka på att en förutsättning för att TV 4:s uppläggning och experimenterande verkligen skulle bli en nyttig komplettering i valrörelsen var att de gamla kanalerna tillhandahöll grundmenyn av bl a partiledarutfrågningar. Väljarna har ett berättigat anspråk under en valrörelse att i något sammanhang få se partiernas främsta företrädare i helfigur, få höra dem utveckla sammanhängande resonemang som svar på väsentliga frågor ställda i lugn miljö. TV 2:s partiledarutfrågningar fyllde detta väsentliga behov. Däremot var den avslutande partiledardebatten ett professionellt misslyckande för Kanal 1. Om man har åtta debatttagare och tillåter tre repliker i varje duell, så går det lätt att räkna ut att antalet repliker på ett inlägg kan bli $7 \times 6 = 42$. Med 30 sekunder per replik går i så fall drygt 20 minuter åt innan nästa inlägg kan göras. Med denna ogenomtänkta uppläggning bestämde TV i praktiken att de som lottades sent ifråga om inlägg troligen inte skulle få tala före pausen, utöver sin inledning. Efter paus försvann sannolikt en stor del av tittarna. Nu råkade det bli Westerberg och Bildt som främst drabbades av uppläggnings, men det var en tillfällighet (helt enkelt otur i lottningen). Tittarna förstår knappast

den debattekniska anledningen till att vissa uppfattas ta ledningen och andra blir frånvarande i denna viktiga debatt. Därför har TV ett ansvar för att ha tänkt igenom reglerna och ha stämt av dem med partierna, som i just det här avseendet har större kompetens att genomskåda svagheter. Den redaktionella misstron mot att låta partierna ha inflytande över programuppläggningsen ledde den här gången till ett professionellt misstag som förstörde debatten och kan ha haft en inte oväsentlig marginell inverkan på valutgången (Alf Svensson, Birger Schlaug och Gudrun Schyman kom att gynnas. Vivianne Franzén hade kunnat dominera första timmen i kraft av tur i lottningen, om hon hade varit erfaren nog att ta vara på gratischansen. Att kds fick den extra tiondels procent som säkrade partiets plats i riksdagen, och att folkpartiet inte fick de ytterligare 0,9 procent som gjort det möjligt för Bengt Westerberg att stanna som partiledare, kan mycket väl ha berott på den tekniska uppläggningsen av partiledardebatten - så rörlig var väljarkåren och så små var marginalerna.).

*

Huvudslutsatsen från 1991 och 1994 är likväl att valrörelser numera snarast är en tid för skärpt journalistik och folkbildande insats jämfört med vardagens rutinjournalistik, även från televisionen. Större resurser än normalt satsas då på inläsning och bearbetning av väsentliga verkligheter, och programuppläggningsen tenderar vara mer medvetet genomtänkt.

Denna positiva slutsats rymmer för min del två mer kritiska följdfrågor.

- Den ena rör orsakerna till att statsskulden kom så i centrum för inte bara de stora tidningarnas ledarsidor utan till och med landets television. Var möjligen en bidragande orsak att statsskuld och budgetunderskott numera har koppling till aktörer som passar väl in i nyhetsdramaturgin? De dagliga räntekasten på penningmarknaden uppfyller de journalistiska kraven på nyhet och följetong. Likaså har de fått tydlig bäring på människors hushållsbudgetar, genom att bostadsräntorna varierar med obligationsräntorna och hushållen har blivit räntekänsligare efter skattereformen. Vidare är unga penningmäklare som skriker i telefon bildmässiga, spännande och dramatiska.

Om iakttagelsen är riktig har ett av syftena med skattereformen uppnåtts, nämligen att man skulle etablera en ny allmän räntekänslighet. Det är en intressant fråga för samhällsekonomin hur nya kombinationer av samhällsnytta och TV-dramatik etableras. Kommer till exempel avindexeringen av pensionerna att leda till att vi i TV-rutan framöver återkommande får se pensionärer som förbannar inflationen?

- Den andra funderingen gäller vardagsjournalistiken och djupet i samhällsförståelsen. Trots att så mycket sändes och skrevs om ekonomi under månaderna före valet är det tydligt att missuppfattningar om ekonomiska samband och storleksordningar är utbredda. Sifo visade, genom en mätning gjord i augusti 1994, att två av tre väljare trodde att höjd marginalskatt och

kapitalbeskattning kunde bidra med 50 miljarder kronor eller mer till budgetsaneringen, en verklighetsuppfattning som torde vara omkring 400 procent fel. Denna och andra undersökningar visar också att den statistiska synen på ekonomi är helt dominerande bland medborgarna. Till och med 58 procent av moderata väljare instämmer i tesen "någon måste få det sämre för att någon annan ska få det bättre", en tes som förnekar möjligheten av ekonomisk tillväxt. En Sifomätning inför televisionens ekonomiska debatt gav ett entydigt resultat: vänsterpartiets förslag, grundade på en statisk fördelningssyn, har särklassigt bredast anslutning. Jobb ska fördelas genom kortare arbetstid. Inkomster ska fördelas genom höjd skatt för höginkomsttagare, osv.

Vad som avspeglas är svåra brister i kunskap om siffror och storleksordningar, men allra mest ifråga om förståelse- och förklaringsdjup när det gäller ekonomi. Det gäller även statsskulden. Den uppmärksammades förvisso, men frågan är vad den breda allmänheten har förstått av de dynamiska sambanden genom att titta på bilder av en nyfödd baby som åsatts en skuldlapp eller av en räknemaskin som tickar fram nya miljarder under loppet av en sändning. Hur många vet efter denna typ av inslag att Sverige som nation nu faktiskt är kapitalexportör, tack vare överskott i bytesbalansen? Hur många har klart för sig det avgörande sambandet mellan arbetsmarknadens funktionssätt och utvecklingen av budgetunderskottet? Och hur många har lyckats genomskåda att "marknaden" inte är de unga mäklare som de sett skrika i telefon utan massor av pensionssparare?

Televisionen, det medium som väl har den bredaste direkta genomslagskraften, borde fundera över sin vardagsjournalistik mellan valen. Samma medier som under valrörelsen attackerade partierna för brist på sparbesked valde så sent som i januari att göra snyftreportage om femtonbarnsfamiljer som förlorade på en viss minskning av flerbarnstillsäggen. Exemplet är inte unikt.

Ett föredöme är Rapports Elisabet Höglund, som gjort en rad väsentliga reportageserier till vardags (om särintressena i riksdagens utskott, om arbetsskadeförsäkringen, om flyktingkostnader med mera). Televisionen, och radion, borde fundera också över sin avvägning mellan å ena sidan "nyheter", "debatt", "avslöjanden" (som Striptease), "utfrågningar", "hearings", och å andra sidan program som intellektuellt hederligt söker förklara grundläggande mekanismer i samhället. I stället för att arrangera massor av debatter dagligen, den lätta journalistiska utvägen, skulle man måhända höja den journalistiska ambitionsnivån till att söka beskriva betydelsefulla skeenden och sakförhållanden? Kanske är det den goda dokumentären, snarare än den gamla Pejlingen, som borde återkomma.

Trots allt tal om räntor och marknad: har någon TV-kanal ännu sänt någon timplång förklarande dokumentär på bra sändningstid om hur penningmarknaden faktiskt fungerar?

I fråga om förklaringsdjup kan etermedierna aldrig ersätta tidningen och läsningen. De helt avgörande sammanhangen tycks i vart fall vara mycket svåra

att förmedla i ett medium som televisionen, även om en del - som en konkret beskrivning av penningmarknaden - skulle passa utmärkt för TV-dokumentärer.

Dessa avgörande frågor rör sådant som val av paradigm (fast: skulle det inte rentav gå att göra TV-dokumentär av Keynes kontra Schumpeter?). De rör komplexitetens, målkonflikternas och processernas villkor. De handlar om den nya globala ekonomin, men också om de gradvisa förändringarna över generationer ifråga om socialpsykologi. De rör kanske framförallt tidsförskjutningarnas problem, att dagens verklighet inte skapas av dagens beslut utan av tidigare åtgärder och underlåtenheter, och att morgondagens verklighet i stor utsträckning bestäms av sådant som har sitt ursprung i nuet. Det är vitalt för det goda medborgarskapet att läsningen behåller den starka ställning den haft i Sverige. En demokrati där människor är allt mindre villiga att överlämna beslutsrätt till förtroendemän ställer allt större krav på medborgarna själva att förmå analysera komplexa samhällsförhållanden. De behöver hjälp av de medier de anlitar för fakta- och förståelseunderlag.

Journalister och politiker blir snabbt avslöjade om de före valet missat en fråga som blev stor hösten efter valet. Men det är inte säkert att vi lika snabbt får klart för oss, att vi 1994 möjligen missade att förmedla helt avgörande insikter som borde ha funnits där för att vi skulle ha säkrat 2020-talets välståndsbas, livsmiljö - och demokrati.